

राष्ट्रीय सेवा योजना विभागाचे उच्च शिक्षणामधील योगदान एक अभ्यास

डॉ. पी.एस. गांधी

श्रीमान भाऊसाहेब झाडबुके

महाविद्यालय, बारशी

pskrgandhi@gmail.com

गोषवारा :

राष्ट्रीय सेवा योजना ही १९६९ साली सुरू झाली असून 'not me but you' हया घोषवाक्यासह शिक्षक व विद्यार्थी यांच्या माध्यमातून सामाजिक जबाबदारीची भावना निर्माण करणे हा या संकल्पनेमागचा उद्देश आहे. रा.से.यो.चे. स्वयंसेवक हे ग्रामीण भाग, दत्तक गावे आणि शाळा यांच्या माध्यमातून विविध सर्वेक्षणे करून तसेच शिक्षण आणि आरोग्यविषयी जागरूकता निर्माण करून सामाजिक कार्यात हातभार लावतात. उच्च शिक्षणातील राष्ट्रीय सेवा योजनेचे महत्त्व आणि उद्दिष्टे जाणून घेणे तसेच यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होणा-या सामाजिक जबाबदारीचा अभ्यास या लेखात केला गेला आहे. हा लेख रा. से.यो. आणि विद्यार्थी यांना प्रणाली व व्यवस्थानमूळे येणा-या अडचणींवर प्रकाश टाकतो तसेच या समस्येवरील उपाय सुचवून भविष्यातील पिढीला सकारात्मक दिशेने कसे मार्गस्थ करता येईल याविषयी मार्गदर्शन करतो.

संज्ञा/शब्द सूची : सामाजिक जबाबदारी, जागरूकता, उद्दिष्टे, पिढी.

परिचय :

सुरूवातीस नमूद केल्याप्रमाणे राष्ट्रीय सेवा योजनेचे एकंदरीत उद्दिष्ट हे उच्च शिक्षण व्यवस्थेला विस्तारीत व बहुआयामी परिमाण देणे आणि तरुण विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक संस्थांमध्ये शिक्षण घेतांना त्यांना सामाजिक सेवेकडे आकर्षित करणे हे आहे. हया उद्दिष्टा मागील कारण असे की, +२ स्तर आणि त्यावरील विद्यार्थ्यांमध्ये देशातील बहुसंख्य लोकसंख्या असलेल्या खेडे/ झोपडपट्ट्यांमध्ये राहणा-या लोकांपासून दूर जाण्याची किंवा अशा समाजापासून अलिप्त राहण्याची प्रवृत्ती असते. ज्या सुशिक्षित तरुणांनी भविष्यात प्रशासनाची सूत्रे हाती घेणे अपेक्षित आहे ते समाजाच्या समस्यांबद्दल अनभिज्ञ आहेत आणि काही प्रकरणांमध्ये तर ते या समाजाच्या गरजा आणि समस्यांबाबत उदासीन आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांची सामाजिक जाणीव जागृत करणे, त्यांना खेड्यापाड्यातील व झोपडपट्टीत राहणा-यांशी केलेला संवाद त्यांना जीवनातील वास्तविकता दाखवून देईल आणि त्यांच्या सामाजिक जाणिवेत बदल घडवून आणेल अशी अपेक्षा आहे.

राष्ट्रीय सेवा योजनेचा विकास :

राष्ट्रीय सेवा हा विद्यापीठीय शिक्षणाचा एक भाग बनवण्याच्या संकल्पनेला एखाद्या कल्पनेच्या स्थितीतून योजनेत विकसित होण्यासाठी सुमारे २० वर्षे लागली. त्याची सुरूवातीची

बीजे डॉ. एस. राधाकृष्णन यांनी त्यांच्या अहवालात (१९४८) पेरली होती. केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळाने १९५० मध्ये या कल्पनेवर चर्चा केली आणि काही शिफारशी केल्या. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या दस्तऐवजात (१९५१) सामाजिक सेवा शिबिरांच्या गरजेचा उल्लेख आढळून येतो. पुढील काही वर्षांत काही संस्थांनी अशा शिबिरांचे आयोजन सुरू केले होते. त्यानंतर १९५८ मध्ये पंतप्रधान पंडित नेहरू यांनी मुख्यमंत्र्यांना पत्र लिहून पदवी शिक्षणासाठी पूर्व शर्त म्हणून समाजसेवा ही अट सुचवली. १९५९ मध्ये संपूर्ण भारतातील शिक्षण मंत्र्यांच्या बैठकीत एक रूपरेषा आराखडा प्रस्ताव चर्चेसाठी आला आणि १९५९ साली ही संकल्पना मान्य करण्यात आली आणि ठोस सूचना मांडण्यासाठी देशमुख समिती स्थापन करण्यात आली. तसेच १९६० मध्ये प्रो. के.जी. सैय्यदिन यांच्याकडून याबाबत आणखी काही सूचना आल्या आणि सध्या अस्तित्वात असलेल्या योजनेला मूर्त रूप प्राप्त झाले. मात्र या योजनेच्या अंमलबजावणीला पुढे आणखी काही विलंब झाला. त्यानंतर १९६६ मध्ये डॉ. कोठारी यांच्या जोरदार शिफारशी आल्या. पुढील वर्षी कुलगुरुंची बैठक झाली आणि १९६९ मध्ये विद्यार्थी नेत्यांच्या परिषदेने या योजनेचे स्वागत केले. तोपर्यंत चौथी पंचवार्षिक योजना सुरू होण्याच्या तयारीत होती. यावेळी राष्ट्रीय सेवा योजनेसाठी पाच कोटी रूपये खर्च केले गेले. २४ सप्टेंबर १९६९ रोजी तत्कालीन केंद्रीय शिक्षणमंत्री डॉ. आर. व्ही. राव यांनी, देशव्यापी स्वरूपात देशातील सर्व राज्यांतील ३७

विद्यापीठांमध्ये राष्ट्रीय सेवा योजनेचा कार्यक्रम सुरू केला आणि त्याच वेळी राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांना त्यांच्या सहकार्याची आणि मदतीची विनंती केली. योगायोगाने गांधी शताब्दी वर्षात हा कार्यक्रम सुरू झाला हे एका अर्थाने योग्यच म्हणावे लागेल कारण भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत आणि दलित जनतेच्या सामाजिक उत्थानाच्या चळवळीत तरूणांना प्रेरित करण्याचे काम त्यांनीच केले होते.

राष्ट्रीय सेवा योजना उपक्रमांची उद्दिष्टे :

- **पर्यावरण संरक्षणाबाबत जागरूकता** : सध्याच्या परिस्थितीत पर्यावरणाच्या होत असलेल्या हानीमुळे धूप मोट्या प्रमाणात होत आहे. तर दुसरीकडे जल, वायू आणि ध्वनी प्रदुषणामुळे नागरिकांचे आरोग्य धोक्यात येत आहे. अनेक सरकारी धोरणे, कायदे व प्रतिबंध असूनही या पर्यावरणीय प्रदुषणाशी लढण्यासाठी वैयक्तिक पातळीवर काहीही ठोस केले गेलेले निदर्शनास येत नाही.यासंदर्भात राष्ट्रीय पातळीवर काहीही ठोस केले गेलेले नाही यासंदर्भात राष्ट्रीय सेवा योजनेची भूमिका अतिशय महत्वाची ठरते कारण भारताच्या संविधानातही नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे हे प्रत्येक नागरिकांचे मूलभूत कर्तव्य आहे अशी संकल्पना मांडण्यात आलेली आहे. [कलम ५१ A (g)], यामुळे राष्ट्रीय सेवा योजनेतील उपक्रम पर्यावरणाच्या संरक्षणाबाबत जागरूकता निर्माण करतील.
- **आरोग्यविषयक जागरूकता कार्यक्रम (हेल्थ अवेअरनेस प्रोग्रॅम)** - एखाद्या राष्ट्राची प्रगती आणि विकास तेथील नागरिकांच्या आरोग्यावर अवलंबून असतो. दरवर्षी हजारो माता आणि अर्भकांचा प्रसूतीपश्चात देखभाल सुविधांअभावी मृत्यू होतो. तसेच गरोदरपणातही महिलांना सकस आणि पौष्टिक आहार दिला जात नाही. भारतीय नागरिकांचे एकंदरीत सामान्य आरोग्य खूपच खराब आहे कारण ते आहारातून किमान उष्मांक (कॅलरी) देखील घेऊ शकत नाहीत. आरोग्याशी संबंधित संकल्पनांवर आवश्यक मूलभूत माहिती आणि जागरूकता प्रदान करणे हे राष्ट्रीय सेवा योजनेचे उद्दिष्टे आहे.
- **साक्षरता कार्यक्रम** : भारताच्या संविधानाने शिक्षणाचा अधिकार प्रदान केलेला आहे. (अनुच्छेद २१), १४ वर्षांपर्यंतच्या सर्व मुलांना मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार देखील आता कलम २१ अ (संविधान ८६ वी दुरुस्ती कायदा २००१) च्या अंतर्गत मूलभूत अधिकार म्हणून प्रदान करण्यात आलेला आहे. शिक्षणाचा हा अधिकार प्रत्यक्षात तळागळातील लोकांपर्यंत

पोहचवल्याशिवाय संविधानाने दिलेले मूलभूत हक्क बहुसंख्य निरक्षरांच्या आवाक्याबाहेरच राहतील म्हणूनच निरक्षरता निर्मूलनासाठी राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या स्वयंसेवकांनी प्रौढ शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण आणि महिला साक्षरता कार्यक्रम इत्यादी सारखे अनेक उपक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे.

- **सामाजिक विकास** : राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या इतर हस्तक्षेप क्षेत्रात शाश्वत विकास, ग्रामीण पुनर्रचना, पाणलोट व्यवस्थापन आणि पडीक जमीन विकास ह्या उपक्रमांचा समावेश होतो. राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या स्वयंसेवकांनी सामाजिक मालमत्तेच्या पायाभूत सुविधा विकसित करण्यासाठी आणि देशाच्या नैसर्गिक संसाधनांचे जतन करण्यासाठी पावले उचलणे आवश्यक आहे.
- **विद्यार्थी विकास** : राष्ट्रीय सेवा योजनेचे ब्रीदवाक्य हे विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक विकासासोबत समाजाला शिक्षित करून समाजाचा विकास करणे आहे. राष्ट्रीय सेवा योजनेच्या उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे सामाजिक विकासात सहभाग घेऊन विद्यार्थ्यांची वैयक्तिक वाढ व व्यक्तिमत्त्वाची वाढ करणे.

उद्दिष्टे:

NSS ची व्यापक उद्दिष्टे आहेत :

१. आपत्कालीन परिस्थिती आणि नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देण्याची क्षमता विकसित करणे.
२. नेतृत्वगुण आणि लोकशाही वृत्ती आत्मसात करणे.
३. समुदायाचा सहभाग एकत्रित करण्यासाठी कौशल्ये मिळवणे.
४. सामूहिकरित्या राहण्यासाठी आणि जबाबदा—यांच्या वाटणीसाठी आवश्यक क्षमता विकसित करणे.
५. वैयक्तिक आणि सामुदायिक समस्यांवर व्यावहारिक उपाय शोधण्यासाठी त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग करणे.
६. सामाजिक आणि नागरी जबाबदारीची भावना विकसित करणे.
७. राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सौहार्दाचा अंगीकार करणे.
८. ज्या समुदायामध्ये स्वयंसेवक काम करतात त्यांना समजून घेणे.
९. स्वतःच्या समुदायाच्या संबंधात स्वतःला समजून घेणे.
१०. समाजाच्या गरजा आणि समस्या ओळखणे आणि त्यांना समस्या सोडवण्याच्या प्रक्रियेत सामील करून घेणे.

ब्रीदवाक्य :

राष्ट्रीय सेवा योजनेचे ब्रीदवाक्य किंवा घोषवाक्य “मी नाही पण तू आहेस” (Not me but you) हे लोकशाही

जीवनाचे सार प्रतिबिंबित करते आणि स्वयंसेवेची आणि इतर व्यक्तीच्या दृष्टिकोनाची प्रशंसा करण्याची आवश्यकता आणि सहमानवांचा विचार दर्शवण्याचे देखील समर्थन करते. एखाद्या व्यक्तीचे कल्याण हे शेवटी संपूर्ण समाजाच्या कल्याणावर अवलंबून असते हे सत्य यातून अधोरेखित होते म्हणून, हे ब्रीदवाक्य त्याच्या दैनंदिन क्रियाकलापांमध्ये प्रदर्शित करणे हे राष्ट्रीय सेवा योजनेचे उद्दिष्ट असले पाहिजे,

राष्ट्रीय सेवा योजनेमध्ये येणा-या अडचणी :

१. राष्ट्रीय सेवा योजनाही सरकार प्रायोजित योजना असल्याने, ती नोकरशाही आणि आर्थिक संकटाने ग्रस्त आहे. विद्यार्थी आणि शिक्षकांना केले गेलेल्या कमी प्रोत्साहनामुळे यातील सहभागही कमी असून हे या योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीमध्ये अडथळा आणत आहे. याशिवाय केलेल्या कामाच्या अपु-या गुणात्मक दस्तऐवजीकरणामुळे योजनेच्या स्थितीवर परिणाम झाला आहे.
२. सतत बदलणारे कार्यक्रम अधिकारी आणि त्यांच्या इतर कामाच्या नियुक्तीमुळे, स्वयंसेवक आणि कार्यकर्त्यांनी केलेले काम बंद होऊन टिकाऊ स्वरूपातील सामाजिक मालमत्तेच्या निर्मितीचे उद्दिष्ट नष्ट होत आहे. हे स्वयंसेवकांच्या सामाजिक अनुभवाचे रूपांतर तदर्थ स्वरूपाच्या प्रकारात करते आणि त्यांच्या संकल्पना निर्मितीस वाव देत नाही.
३. अत्यंत स्पर्धात्मक शैक्षणिक वातावरणात विद्यार्थी क्वचितच सामाजिक कार्यात वेळ घालवू शकतात किंवा सामाजिक वास्तव बदलण्याचा विचारही ते करू शकत नाहीत. भारतात ८० टक्के नोक-या छोट्या व्यवसायातून निर्माण होतात आणि व्यवसायांमध्ये, सामाजिक कार्याची निवड अतिशय कमी तरूणांकडून केली जाते यामुळे परिस्थिती गंभीर बनली आहे कारण तरूण वर्ग हा करियरच्या मागे लागून आदर्शवाद आणि सेवा अभिमुखता यांच्याकडे दुर्लक्ष करत आहे.
४. भारतीय तरूणांना आदर्शांच्या कमतरतेचा सामना करावा लागत आहे. प्रेरणादायी रोल मॉडेलसच्या कमतरतेमुळे तरूणांना राष्ट्रीय सेवा योजनेसारख्या सामाजिक समस्या सोडवणा-या कार्यक्रमात नावनोंदणी करण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही.

सूचना :

आज भारतीय विद्यार्थी समुदाय दिशाहीन आणि विचारधाराहीन आहे आणि त्याला विश्वासार्ह युवा चळवळीची आवश्यकता आहे. राष्ट्रीय सेवा योजना हा यासाठीचा एक उपयुक्त पर्याय आहे जो विद्यार्थी, तरूणांना सामाजिक प्रशिक्षण प्रदान करतो. राष्ट्रीय सेवा योजना ही महाविद्यालय आवारातील आणि बाहेरील क्रियाकलापांची केवळ यादी बनून राहिलेले आहे. बुद्धिमान नेतृत्वाच्या अभावामुळे राष्ट्रीय सेवा योजनेचा तात्विक पाया ढासळला आहे. विद्यार्थ्यांना संवेदनाक्षम म्हणून प्रशिक्षित करण्यासाठी सक्षम आणि वचनबद्ध व्यक्तीच्या हातात ही योजना देण्यात यावी. योजनेच्या चांगल्या संकल्पनेसाठी कायमस्वरूपी आणि समर्पित कार्यक्रम अधिका-यांची (POs) नियुक्ती करावी. Pos ला मानवी, अभियांत्रिकी आणि पौगंडावस्थेतील मानसशास्त्राचे जटिल कार्य पार पाडायचे असल्याने, भारत सरकारने राष्ट्रीय सेवा योजनेचे नियोजन, पर्यवेक्षण आणि मूल्यमापन करण्यासाठी प्रशिक्षण आणि अभिमुखता केंद्रे स्थापन करावीत. उपक्रम आणि योजनेच्या तत्वज्ञानात Pos ला प्रशिक्षित करणे आणि अभिमुख करणे यांचा समावेश व्हावा.

योजना आणि विषय यांच्यातील हा पारंपरिक संबंध तोडून योजनेचा इतर विषयांशी समन्वय साधला गेला पाहिजे. सामुदायिक कार्य आणि कृती संशोधनात विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण देण्याच्या त्यांच्या अनुभवाची दखल घेतली गेली पाहिजे.

मानव संसाधन विकासाला चालना देण्यासाठी सक्षमांची गरज आहे. अधिकाधिक विद्यार्थ्यांना राष्ट्रीय सेवा योजनेत सामील होण्यासाठी प्रवृत्त केले गेले पाहिजे. कारण यामुळे विकास प्रक्रियेला गती मिळेल आणि हे सामाजिक कार्याला उर्जा देण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रामाणिकपणे सक्षम बनवू शकेल. राष्ट्रीय सेवा योजनेने तरूणांचे समाजातील स्थान बदलण्यासाठी तरूणांना एक सामाजिक रचना (Social Construct) म्हणून पाहिले पाहिजे. राष्ट्रीय सेवा योजनेला लोकप्रिय करण्यासाठी संबंधित अधिका-यांनी एकत्रितपणे काम करावे. जेणेकरून तरूणांची उर्जा आणि जोम यांचा सशक्त आणि निरोगी राष्ट्राच्या निर्मितीसाठी उपयोग होईल.

निष्कर्ष :

भारतातील शैक्षणिक विचारांच्या उत्क्रांतीचे सर्वेक्षण स्पष्टपणे सामाजिक बांधिलकीबद्दलचे पूर्वग्रह दर्शवते आणि राष्ट्रीय सेवा योजना तयार करण्याआधीच्या नियोजन प्रक्रियेच्या पुनरावलोकनावरून असे दिसून येते की राष्ट्रीय सेवा योजनेची रचना उच्च शिक्षणाच्या स्तरावर सामाजिक उद्दिष्टांना चालना देण्यासाठी केली गेली आहे. राष्ट्रीय सेवा योजनेला स्वतःची

अशी एक ओळख आहे. याची उच्च शिक्षणात योग्य अंमलबजावणी करून त्याचा उपयोग समाजाच्या भल्यासाठी व विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक जबाबदारी निर्माण करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

संदर्भ :

1. Hans, Gurmeet: Student volunteers for Social Service Indian Journal of Social work, LVI(I) : 39-52 (1995)
2. Govt, of India : National Policy on Education Recommendation, Para 822
3. National Service Scheme manual: Department of sports and youth affairs, ministry of Human Resource Development, Government of India, New Delhi (1997)
4. National Accreditation and Assessment Council (NAAC) : Guidelines for Internal Quality Assurance cell NAAC, Bangalore (1996)
5. Dagar, Rainuka: Strategy for Nss. In Manual on women's Development and Gender Justice Rainuka Dagar (Ed). Institute for Development and Communication, Chandigarh (1998)

